

COVID-19 და საერთაშორისო პოლიტიკის თანამედროვე გამოწვევები

ქეთი ჯიჯეიშვილი

პოლიტიკის დოქტორი,

ახალი უმაღლესი სასწავლებლის საერთაშორისო ურთიერთობების
საბაკალავრო პროგრამის ხელმძღვანელი, პროფესორი,
საქართველოს ტექნიკური უნივერსიტეტის პროფესორი

გიორგი ჩხიკვიშვილი,

საქართველოს ტექნიკური უნივერსიტეტის ასოცირებული პროფესორი

აბსტრაქტი

საკვლევი თემის აქტუალობა განპირობებულია თავად წარმოდგენილი პრობლემის გლობალური კონტექსტით. COVID-19-საგან მომავალმა საფრთხემ მსოფლიო საზოგადოება ახალი რეალობის წინაშე დააყენა. გლობალურმა ეპიდემიამ საერთაშორისო საზოგადოების წინაშე არსებული მრავალი პრობლემა გამოავლინა. მიუხედავად იმისა, რომ კორონავირუსი, ისევე როგორც სხვა გლობალური პანდემიები, უწინარეს ყოვლისა, სამედიცინო პრობლემაა, ამ ეტაპზე მას უკვე აქვს მსოფლიოს 190 – ზე მეტი ქვეყნის ეკონომიკაზე აშკარად გამოხატული უარყოფითი ზეგავლენა. აქედან გამომდინარე, მსოფლიო დადგა ახალი ეკონომიკური კრიზისის საფრთხის წინაშე, რაც აუცილებლად აისახება მსოფლიო პოლიტიკის თანამედროვე დღის წესრიგზე.

წარმოშობის მიზანია დაინტერესებულ პირებს მიაწოდოს ინფორმაცია COVID-19-ის გლობალური პანდემიის პოლიტიკური გამოწვევებისა და თანამედროვე ტენდენციების შესახებ და ახალი პოლიტიკური რეალობის კონტექსტში გამოკვეთილ მულტილატერალისტული და უნილატერალისტული მიდგომები, რომელთა ანალიზიც მეტ-ნაკლებად სრულყოფილი სურათის შექმნის საშუალებას იძლევა მოცემული პრობლემის შესახებ.

საკვლევი თემის ამოცანაა COVID-19-ის ანატომიისა და ახალი მსოფლიო წესრიგის თანამედროვე გამოწვევებს შორის მიზეზ – შედეგობრივი კავშირის წარმოჩენა და კვლევა, რაც დაგეგმვასთან თანამედროვე საერთაშორისო პოლიტიკაში განვითარებული პოლიტიკური პროცესების ადექვატურ აღქმასა და საერთაშორისო თანამშრომლობის ახალი მოდელის ძიებაში, რომელიც შეძლებს ახალი გლობალური რისკების თავიდან აცილებასა და წინააღმდეგობის განწევას,

სტატიაში მოცემულისა ავტორისეული დასკვნები COVID-19-ის გლობალური კრიზისის მართვის ეფექტური მენეჯმენტის შექმნისა და საერთაშორისო მიდგომების რადიკალურად შეცვლის აუცილებლობის თანაფარდობის შესახებ.

საკვანძო სიტყვები: უნილატერალიზმი; მულტილატერალიზმი; მემარჯვენე – ექსტრემისტები; ნაციონალ-პოპულიზტი.

COVID-19-ის გლობალურმა პანდემიამ მსოფლიო პოლიტიკის დღის წესრიგი რადიკალურად შეცვალა, თუმცა საერთაშორისო ურთიერთობების თანამედროვე სისტემის განვითარების ზოგიერთი საგანგაშო ტენდენცია COVID-19-ის გლობალური ეპიდემიის დაწყებამდე დიდი ხნით ადრე, ჯერ კიდევ ცივი ომის დასრულების დროს გამოიკვეთა, როდესაც მოხდა საერთაშორისო ურთიერთობათა მთელი სისტემის ფუნდამენტური რეკონსტრუქცია – ახალი ერთპოლუსიანი მსოფლიოს დაბადება და მსოფლიო პოლიტიკის გლობალიზაციის პროცესის დაწყება. ერთადერთი სუპერძალის – „ზემძლავრი სახელმწიფოს, მსოფლიო ჰეგემონის“, აშშ-ს უპირატესობები მართლაც, უზარმაზარი იყო. თვალნათელი იყო სამხედრო უპირატესობა, აშშ-ს ეკონომიკა წარმართავდა მსოფლიო გლობალიზაციის პროცესს, მისი იდეოლოგია კი ვრცელდებოდა მთელ მსოფლიოში. მეცნიერები სტივენ ბრუკსი და უილიამ ფოლფოსი თანხმდებიან, რომ „არასოდეს უარსებია სუვერენული სახელმწიფოების ისეთ სისტემას, სადაც ერთი ქვეყანა ასეთი მაღალი ხარისხით დომინირებდა“, მხოლოდ რომის იმპერია თავისი განვითარების უმაღლეს მწვერვალზე თუ გამოდგება ამერიკის იმპერიასთან შესადარებლად, მაგრამ აშშ-ს შეუზღუდავმა ძალაუფლებამ არათუ ვერ მოახერხა კრიზისების მოგვარება, არამედ, პირიქით, პროვოცირება გაუკეთა კიდევაც საერთაშორისო ურთიერთობებში არსებულ კრიზისებს.

კრიზისების დარეგულირება ვერ მოხერხდა ვერც ძალთა პოლიტიკური კონფიგურაციის ცვლილებების შემდგომ პერიოდში ახალი ათასწლეულის მიჯნაზე, როდესაც მკვეთრად შეიცვალა პოლიტიკური ბალანსი და რამდენიმე პოლიტიკური და ეკონომიკური სიმძიმის ცენტრი გამოიკვეთა – 2020 წლის მსოფლიო მშპ-ის მონაცემებით აშშ-ს მაჩვენებელია – 9,764 ტრილიონი აშშ დოლარი, იაპონიისთვის – 4,667 ტრილიონი აშშ დოლარი, ჩინეთისთვის – 1,198 ტრილიონი აშშ დოლარი (ტოპსიაში მე-6 ადგილზე აღმოჩნდა მსოფლიო ბანკის მონაცემებით). ამჟამად შეერთებული შტატები (24,2%) და ჩინეთი (14,1%) მსოფლიო ეკონომიკის თითქმის 40 პროცენტს იკავებენ (სსფ-ის მონაცემები) [აფციაური, 2020:3]. ცალკე გამოიკვეთა რუსეთის, როგორც გლობალური მოთამაშის ამბიციებიც. ახალი მსოფლიო წესრიგის ამ ფორმატშიც ბოლო ათწლეულების განმავლობაში საერთაშორისო საზოგადოებების წინაშე არსებული მრავალი ფინანსური და პოლიტიკური კრიზისი იქნა ჩამოყალიბებული – ფინანსური კრიზისი რუსეთში 1998 წელს, სესხის კრიზისი აღმოსავლეთ აზიაში 1999 წელს, 2008 წლის გლობალური ფინანსური კრიზისი, ასევე 2008 წელს დაწყებული ევროზონის ფინანსური კრიზისი.

ფინანსური კრიზისების კვალდაკვალ მომწიფდა პოლიტიკური კრიზისებიც. დემოკრატიული საერთაშორისო ინსტიტუტების – გაეროსა და ევროკავშირის კრიზისი ბრეჯ სიტის შემდგომ, სირიის პოლიტიკური კრიზისი, რომელსაც მოჰყვა გლობალური მიგრაციის ზრდა, განსაკუთრებით, არალეგალური მიგრაციის. ლტოლვილების დიდმა რაოდენობამ სირიიდან და ახლო აღმოსავლეთის კონფლიქტით დაზარალებული სხვა ქვეყნებიდან დამატებით გაამწვავა ჯერ კიდევ მანამდე არსებული რთული ვითარება და გამოიწვია ევროპის პოლიტიკური და კულტურული იდენტობის კრიზისი.

სერიოზულ გამოწვევად იქცა გლობალური უსაფრთხოებიდან მომდინარე რისკები, რომელიც მოიცავს: იარაღითა და რადიოაქტიური მასალების უკანონო ვაჭრობას, უკანონო საბანკო ოპერაციებს, კიბერშეტევებს, ტრეფიკინგს, მეკობრეობასა და სხვას, რაც წარმოიშვა კონფლიქტებით გამოწვეულ ე.წ. „არაკონტროლირებად შავ ხვრელებში“, მსოფლიოს ზოგიერთ რეგიონში, მათ შორის, საქართველოში. „2014 წელს ევროპულმა (ევროპის პოლიციის სამსახურმა) დაადგინა, რომ ევროკავშირში თითქმის ნახევარი მილიონი დაკარგული ან მოპარული ცეცხლსასროლი იარაღი იყო“ [Joseph. E. Stiglitz, 2020].

სხვა დაკვირვებით, „კიბერდანამაჟულის ინდუსტრიამ 2018 წელს მინიმუმ 1,5 ტრილიონი აშშ დო-

ლარი გამოიმუშავა,, მსოფლიოს მოსახლეობის 50%-ზე მეტი ჩართულია ინტერნეტში და დაახლოებით ერთი მილიონი ახალი მომხმარებელი ერთვება ყოველდღიურად. მსოფლიო მოსახლეობის ორ მესამედს აქვს მობილური მონაცემები [Casey Crane, 2019]. ეს გლობალური მიღწევებია. კიბერშეტევების შემდგომი ორგანიზება გამოიწვევს „ინფორმაციის ინფრასტრუქტურის ჩამოშლას,, რაც ერთ-ერთი ყველაზე გავლენიანი რისკფაქტორია.

თანამედროვე პოლიტიკური და ეკონომიკური კრიზისები გააღრმავა სტიქიური უბედურებების მატებამ, ფართომასშტაბიანმა სამედიცინო დაავადებებმა, საკომუნიკაციო მინოდების არსების შეფერხებმა (ძლიერი მიწისძვრები აზიაში, შეერთებულ შტატებსა და ევროპაში, ქარიშხლები, ვულკანის აფეთქებები, გლობალური ეპიდემიის ტალღები). მსოფლიოს მასშტაბით მხოლოდ ბოლო ათწლეულების განმავლობაში ბუნებრივი კატასტროფების რაოდენობის შესახებ სტატისტიკური მონაცემები ასე გამოიყურება: 2011 – 352, 2012 – 355, 2013 – 362, 2014 – 373, 2015 – 373, 2016 – 375, 2017 – 393, 2018 – 415, 2019 – 409 [Global Risks Report 2020]. „კლიმატის ცვლილება უფრო მძიმე და სწრაფი შედეგებით ხასიათდება, ვიდრე მოსალოდნელი იყო. ბოლო ხუთი წელი, არსებული მონაცემებით, ყველაზე თბილი იქნება, ბუნებრივი კატასტროფები უფრო ინტენსიური და ხშირი ხდება; ხოლო პანდემიური კატასტროფების რაოდენობის შესახებ სტატისტიკური მონაცემები შემდეგია: „აივ/შიდსი – 1981, SARS – 2002/2003, ლორის გრიპი – 2009/2010, MERS – 2012, ებოლა – 2014/2015 [Casey Crane, 2019] და ბოლოს, 2019-2020-ში COVID-19-საგან მომავალმა საფრთხემ მსოფლიო საზოგადოება კიდევ უფრო უარესი რეალობის წინაშე დააყენა. მიუხედავად იმისა, რომ ზემოაღნიშნული პანდემიები და, რაღა თქმა უნდა, მათ შორის კორონავირუსიც, უწინარეს ყოვლისა, სამედიცინო პრობლემაა, ამ ეტაპზე მას უკვე აქვს მსოფლიოს 190-ზე მეტი ქვეყნის ეკონომიკასა და პოლიტიკაზე აშკარად გამოხატული უარყოფითი ზეგავლენა. აქედან გამომდინარე, აშკარაა, რომ მსოფლიო დადგა ახალი ეკონომიკური კრიზისის საფრთხის წინაშე, რაც აუცილებლად აისახება მსოფლიო პოლიტიკაზეც.

პანდემიამ გამოავლინა საერთაშორისო ორგანიზაციების მოუმზადებლობა, თავიდან აეცილებინათ და ემართათ გლობალური პრობლემები. მულტილატერალისტულმა მიდგომამ – წამყვანი სახელმწიფოების მეთაურების რეგულარულმა სამიტებმა, პირველ რიგში, COVID-19-ის ფარგლებში, ვერ შეძლო ახალი გლობალური თემების (როგორებიცაა სოციალური განვითარება, მიგრაცია, გარემო, უსაფრთხოების საკითხები და ა.შ.) მოგვარება. შესაბამისად, დაიწყო აქტიური პოლიტიკური და სამეცნიერო დისკურსი მულტილატერალისტული და უნილატერალისტური მოდელების ეფექტურობის შესახებ.

მულტილატერალისტული და უნილატერალისტური მიდგომები ცვალებად მსოფლიოში დინამიურად იცვლებოდა პოლიტიკის სხვადასხვა აქტორის პოლიტიკური გემოვნების კვალდაკვალ. ქლინტონისა და ობამას მიდგომები შეძლებისდაგვარად, მულტილატერალისტული იყო და მხოლოდ აუცილებლობის დროს იყო უნილატერალური. ბუში უმცროსის მიდგომა, განსაკუთრებით მისი პირველი ვადის დროს, უნილატერალური იყო და მხოლოდ აუცილებლობის დროს იყო მულტილატერალური. რაც შეეხება ამერიკის შეერთებული შტატების ყოფილ პრეზიდენტს – დონალდ ტრამპს – მისი მიდგომები, როგორც საარჩევნო კამპანიის დროს, ისე მისი მმართველობის პროცესში უნილატერალური ხასიათით გამოირჩეოდა. „ამერიკა უპირველეს ყოვლისა“ ამ სენტენციით მოვიდა დონალდ ტრამპი აშშ-ს სათავეში. მან უნილატერალისტული რიტორიკის მეშვეობით შეძლო მოსახლეობის ნაციონალური გრძნობების მობილიზება და მანიპულირება, რომელიც საიმპერაციო კანონმდებლობის გაძლიერების, თავისუფალი საერთაშორისო ვაჭრობის, NAFTA-ის, ტრანსნაწინარეკანების პარტნიორობისა და „გლობალური დათბობის“ და სხვა ხელშეკრულებების შესახებ ნეგატიურ სენტენციებზე იყო დაფუძნებული. ამ პოლიტიკის გავლენით იყო განპირობებული შეერთებული შტატების გასვლა იუნესკოდან და ამ ორგანიზაციის შესუსტება. გაეროს,

ნატოსა და ევროკავშირის ის ნაციონალური კუთხით აკრიტიკებდა. ტრამპის ადმინისტრაციის სავაჭრო პოლიტიკა ეფუძნებოდა ეროვნული ეკონომიკური ინტერესების გაძლიერებას და მკაცრად დაცულ ზომებს, რომლებიც მიიღო ევროპის ზოგიერთმა ქვეყანამ (გერმანია). ეს ზომები ემსახურება კორპორაციების (მათ შორის, მალალტექნოლოგიური და ავტომობილების წარმოების) კომერციული ინტერესების მხარდაჭერას.

მულტილატერალისტული პოზიციებისაგან განსხვავებით, რომლებიც ხედავენ გლობალური მმართველობის დიდ პოტენციალს, გამოხატულს სტრუქტურებსა და პროცესებში, რომლებიც სხვადასხვა მთავრობების ერთად მუშაობის საშუალებას იძლევა და არავითარ შემთხვევაში არ ანაცვლებს მათ, ტრამპმა ამერიკის განსაკუთრებულობაზე აპელირებით გაცილებით მომგებიანი პოზიცია დაიკავა. საარჩევნო კამპანიის დროს მისი კონკურენტი მულტილატერალისტი ჰილარი კლინტონისაგან განსხვავებით, ტრამპი მთელი საარჩევნო კამპანიის მანძილზე აპელირებდა უნილატერალისტული კონცეფტით, ირწმუნებოდა, რომ თითქოს მხოლოდ მას ადარდებდა თუ „რა არის კარგი ამერიკისათვის“.

შეერთებული შტატების პრეზიდენტად დონალდ ტრამპის არჩევა მოჰყვა ბრექსიტის კენჭისყრას, როდესაც ივნისში გაერთიანებულმა სამეფომ ხმა მისცა ევროკავშირის დატოვებას. ამ ორმა მოვლენამ გამოიწვია იმ პოლიტიკური პარტიების ზრდა, რომლებსაც დასავლურ საზოგადოებაში დეკლარირებული აქვთ პოპულისტური პროგრამები და ეკონომიკური ნაციონალიზმის იდეები. „ბოლო ათწლეულების განმავლობაში დასავლეთ ევროპის პარტიული სისტემების ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი ცვლილება არის პოპულისტური რადიკალური მემარჯვენე (PRR) პარტიების სწრაფი ზრდა“ [Krogstad, 2017:10], მათ შორის, როგორც სახელისუფლებო უმრავლესობის მქონე, კონსერვატიული ელიტიდან წარმოშობილი ჯგუფები, ასევე ევროპის ნაციონალური წარსულის სამართალმემკვიდრე პოლიტიკური ძალები, რომლებსაც იტალიელი მეცნიერი პიერო იგნაცი ტრადიციულ მემარჯვენე ექსტრემისტულ ძალებს უწოდებს [ლორთქიფანიძე, 2018: 2]. პირობითად ამ პოლიტიკურ ორგანიზაციებში გამოიყოფა რამდენიმე განსხვავებული პოზიციის მქონე ქვეჯგუფები – მემარჯვენე-პოპულისტები (ნაციონალისტები), ევროპასკეპტიკური ძალები, „რეფორმისტთა და კონსერვატორთა“ და მემარჯვენე-ექსტრემისტების ჯგუფები.

აქვე გვინდა ხაზი გავუსვათ იმ გარემოებას, რომ ყველა პოპულისტური პოლიტიკური პარტია მემარჯვენე არ არის და ყველა პოპულისტური მემარჯვენე პარტია თავის მხრივ, შეიძლება არ იყოს რადიკალური. რადიკალური მემარჯვენე პარტიების (რმპ) ცნებაში შეიძლება გავაერთიანოთ ის პოლიტიკურ ორგანიზაციები, რომლებიც:

1. არ მიეკუთვნებიან ევროპისთვის ტრადიციულ მემარჯვენე ბანაკს, ქრისტიან-დემოკრატიულ თანამეგობრობას;
2. გამოირჩევიან ევროკავშირის წინააღმდეგ მიმართული რიტორიკითა და სკეპტიციზმით საერთო ევროპული ინსტიტუტების მიმართ;
3. თავიანთ იდეოლოგიად აცხადებენ ნაციონალიზმის ურთიერთგანსხვავებულ ფორმებს, ეფუძნებიან უცხოხმობის ფენომენს, ავლენენ ნაკლებ მიმღებლობას, წინააღმდეგობას სხვადასხვა ტიპის უმცირესობის მიმართ;
4. ხასიათდებიან დემოკრატიის არალიბერალური ინტერპრეტაციების ან სულაც ავტორიტარიზმის მხარდაჭერით;
5. ხასიათდებიან პოპულისტური რიტორიკით, საზოგადოების ორ ჰომოგენურ და კონტრასტულ ჯგუფად დაყოფის ხედვით, მათ შორის არსებული კონფლიქტის პოლიტიკური პროცესის მთავარ საგნად გამოცხადების ტენდენციით [ლორთქიფანიძე, 2018:5].

თუმცა, აუცილებლად უნდა აღვნიშნოთ რადიკალური მემარჯვენე პარტიების ნაწილის შეხედულებების ტრანსფორმაციის დინამიკა თანამედროვე ეტაპზე. მიუხედავად იმისა, რომ, რადიკალური მემარჯვენე პოლიტიკური პარტიები ლიბერალურთან შედარებით უფრო მოწყვლადნი არიან ავტორიტარიზმის წინაშე, რადიკალიზმსა და პოპულისტურ ნაციონალიზმს, დემოკრატიული ინსტიტუციებისა და ხელისუფლების სხვადასხვა შტოებს შორის დემოკრატიული განვითარებისთვის საჭირო დაბალანსების და კონტროლის მექანიზმების მყარი არსებობის შემთხვევაში, ავტორიტარული გადახრების წინააღმდეგ იმუნიტეტი აქვს, რაც დასტურდება რამდენიმე ქეისის შემთხვევაში დასავლეთ ევროპის მაგალითზე. აქ ევროპარლამენტში გამარჯვების შემდეგ, ხალხის ზენოლის შედეგად მოხდა გარკვეული რადიკალური ძალების მიერ ფუნდამენტური შეხედულებების ტრანსფორმაცია და მათ დაინყეს საუბარი არა ევროპული იდეის უარყოფაზე, არამედ მხოლოდ მათთვის მიუღებელი იდეებისა და ლიბერალური პრინციპების იდეოლოგიურ გადასინჯვაზე, თუმცა, სამწუხაროდ, არ გადაუხედავთ დამოკიდებულებებისათვის რუსეთის მიმართ, რადიკალური მემარჯვენე პარტიების ხელისუფლებაში შესაძლო მოსვლის შემთხვევაში ამ ძალების უმრავლესობის პოლიტიკური სიმპათიები პუტინის მიმართ და მათ მიერ ყირიმის ანექსიის ლეგიტიმაცია გარკვეული დაბრკოლება შეიძლება გახდეს საქართველოს ტერიტორიული მთლიანობის ტრადიციული მხარდაჭერისა და საქართველოს ევროინტეგრაციის პროცესებისათვის. ამიტომ მნიშვნელოვანად მიგვაჩნია ამ პრობლემის გააქტიურება და დისკუსიის დაწყება სამომავლო კონკრეტული საგარეო პოლიტიკის სცენარების თაობაზე, რომლებიც რადიკალური მემარჯვენე ძალების ხელისუფლებაში მოსვლის შემთხვევაში თავიდან აგვაცილებს საქართველოს ევროინტეგრაციის პროცესის ნეგატიურ შედეგებს.

რადიკალური მემარჯვენე პარტიების შეხედულებათა ტრანსფორმაციის დინამიკა – ეროვნული პოლიტიკისა და ეკონომიკის ინტერესების პრიმატში მულტილატერალიზმის ცალკეული ნიშნების მიმღებლობა, ვფიქრობთ, ძალიან მნიშვნელოვანი პროცესია, რადგანაც ნაციონალური იდეოლოგიის ე.წ. „ღოზის გადაჭარბებამ“, შეიძლება დააზიანოს ბალანსი ეროვნული პოლიტიკური და ეკონომიკური ინტერესების ჯანსაღ და ადეკვატურ დაცვასა და სრულმასშტაბიანი საერთაშორისო თანამშრომლობის განვითარებას შორის. ეს ბალანსი, მიგვაჩნია, რომ სტაბილური საერთაშორისო თანამშრომლობის ერთადერთი მისაღები ფორმულაა,

მულტილატერალისტულ მიდგომებს ისეთ სფეროებში, როგორებიცაა: მშვიდობის დაცვა, ჯანმრთელობის დაცვა და გარემოს დაცვა [Cas Mudde and Cristobal Roviza Kaltwasser, 2017], მიგვაჩნია, რომ ალტერნატივა არა აქვს, თუმცა COVID-19-მა ბზარები გამოაჩინა გლობალური ნდობის სფეროში. მხოლოდ მულტილატერალისტულმა მიდგომები – მულტინაციონალური ორგანიზაციების ჩართულობა და გაერთიანებული ძალისხმევა არ აღმოჩნდა საკმარისი თავიდან აგვეცილებინა და გვემართა გლობალური პანდემია. COVID-19-მა გამოაჩინა გლობალური ურთიერთდამოკიდებულების ნაკლოვანებები და გლობალური მმართველობის პრობლემა. აშკარაა, რომ გლობალური კრიზისების მართვის არსებული მექანიზმი განახლების საჭიროებს და ამ გამონვევებს სჭირდება უფრო ეფექტური მენეჯმენტი – ახალი გლობალური რისკების თავიდან აცილებისა და წინააღმდეგობის განწევის საერთაშორისო თანამშრომლობის ახალი მოდელი, რომელიც შეიქმნება მნიშვნელოვანი ცვლილებებითა და შესწორებებით, პირველ რიგში, მართვის პოლიტიკის ყველა დონეზე ეროვნულისა და საერთაშორისო მიდგომების გათვალისწინებით.

ლიტერატურა:

1. აფციაური დ., თანამედროვე საერთაშორისო ეკონომიკური ურთიერთობების განვითარების ამჟამინდელი ტენდენციები და პანდემიის (კოვიდD-19) კრიზისის შემდგომი გამოწვევები, საქართველოს სტრატეგიისა და საერთაშორისო ურთიერთობათა კვლევის ფონდი, 139, თბ., 2020, გვ. 3.
2. ლორთქიფანიძე ლ., რადიკალური მემარჯვენე პარტიების განვითარების ძირითადი ტენდენციები ევროკავშირის წევრ ქვეყნებში 2010-იანი წლების მაგალითზე, თბ., 2018, გვ. 2, 5.
3. Casey Crane, „33 Alarming Cybercrime Statistics You Should Know in 2019 „Hashedont, November 2019. www.journalofcyberpolicy.com/2019/11/15/33_alarming-cybercrime-statistics-know-2019-hashed-ssl-store/
4. Cas Mudde and Cristobal Roviza Kaltwasser „Populism: A Very Short Introduction“ February 1, 2017. www.blogs.lse.ac.uk/lseviewofbooks/2017/07/18/bookreview-populism-a-very-short-introduction-by-cas-mudde-and-cristobal-rovirakaltwasser/
5. Global Risks Report 2020 – World Economic Forum in partnership with Marsh &Mac Lemman and Zurich Insurance Group published on January 15, 2020. www.weforum.org/reports/the-global-risks-report-2020
6. Joseph. E. Stiglitz, Project Syndicate „Has Davos Man Changed?“ January 30, 2020 www.project-syndicate.org/commentary/davos-gap-between-business-leaders-rhetoric-and-actions-by-joseph-e-stiglitz-2020-01?barrier=accesspaylog
7. Krogstad, Passel, Cohen „Accountability Across Borders: Migrant Rights in North America “ edited by Xochtitl Bada and Shamon Gleeson, University of Texas Press, Fifth Edition, 2017. www.books.google.com/books?id=vvxzDwAAQBAJ&pg=PA10